

MALLE SALUPERE TÕEOTSINGUD

Malle Salupere. Tõed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Tartu, 1998, 422 lk, ill.

■ *Raske on küll ette kujutada, kuidas saksad või matsid arhiivitolmu tallamas käisid, kuid jäägu see ebaõnnestunud kujund väärrika uurimustekogumiku juures sinnapaika. Et Malle Salupere nii ametitöö kui ka uurijahuvi tõttu paljude aastakümnete jooksul oma kopsud seestpoolt arhiivitolmuga vooderdanud on, selles pole küll vähimatki kahtlust. Tulemus tüseda raamatu näol on nüüdseks juba mõnda aega meie ees ja lugemist-vaagimist selles jätkub. Tundes pr Salupere raugematut tööindu, ei julgeks ma seda mahukat kogumikku siiski veel mitte tema elutööks nimetada – seda enam, et kaante vahel on ju kirjutised üksnes aastaist 1981–1997 – aga eks autor ise teab kõige paremini, miks ta just sajandi lõpus säärase aruande esitada tahtis.*

Uut ja vana

Kogumikus domineerivad varem eesti, vene või saksa keeles ilmunud tööd, mõned juba varemgi mitmes versioonis. Samas ei tohi tähele panemata jätta, et kõik need on kogumiku tarbeks uuesti läbi töötatud, paiguti tõhusalt täiendatudki. Osa artikleid on aga täiesti uued või vähemasti seni avaldamata.

Nii varemloetust kui ka uudisloomingust võib ühtviisi leida mõndagi senituntut, seda eelkõige probleemi raamistuseks, kuid alati ka midagi päris uut – seda, mida Malle Salupere esmakordselt arhiivist leidnud on. Ise kirjutab ta selle kohta nii: *“Arhiivileiud ei tähenda üldjuhul seda, et keegi leidis kuskil nurgas midagi vedelemas. Tavaliselt on kõik materjalid kenasti arvel, neid kontrollitakse ja korrastatakse, aga neid n-ö pole ära tuntud.”* (lk 6) Seda teab muidugi iga vähegi arhiividega kokku puutunud ajaloolane, aga eks ole paljud meist pidanud ajalookaugele inimesele seda “leidmise mehhanismi” just samamoodi selgitama.

Selles, mis Salupere artiklites uue ja avastusliku arvesse tuleb, peab aga nägema kaht igale uurimusele omast tahku. Üks külg koosneb senikasutatamata faktidest, nende abil ilmnenud uutest vaieldamatutest seostest; teise külje moodustavad aga autori enda oletused, faktoloogilisi lünki üle-

tavad mõttekonstruktsioonid ja järeldused – teiste sõnadega faktide interpreteerimine. See on aga iga ajaloolase jaoks kõige libedam pind, tõeline proovikivi, lahinguväli heitlusteks oponentidele ja teeots üha uuteks ja uuteks interpretatsioonideks, mis annab põlvest põlve ajaloolastele tööd ka põhjalikult läbiuurituna näivate teemade kallal. Usun, et Salupere koguteos pakub kolleegidele piisavalt polemiseerimisvõimalusi. Pealegi haaravad kogumiku 27 artiklit sündmusi ja tegelasi tõepoolest tervelt neljast nii erinevast sajandist, 1600. aastast kuni XX sajandi alguseni.

Baltisakslased ja eestlased, provints ja impeerium

Tõsi küll, M. Salupere on oma esimese, seitsmest artiklist koosneva valiku pealkirjastanud “Saksad ja matsid”. Siiski, vaatamata maarahva nõidade, Mahtra sõja Tbilisi vastukajade või 1905. aasta Sangaste ja Tartu sündmuste käsitlemisele, on tähelepanu keskmes rohkem meie omaaegsed kaasmaalased, baltisakslased. Ja neist enamik mõisahärrad. Seda tänuväärsem on Salupere töö pikkade kirjade või neist võetud oluliste passuste tõlkimisel. Nii saame kõige ehedamalt aimu ajastust, mil mõnegi tol ajal elanud silmapaistva inimese biograafia võis olla küll “maitsetult sentimentaalne”, aga ehk selle võrra tänapäevasele lugejale mõistatuslikumgi. See torkab eriti silma kahes omavahel suuresti seotud artiklis: *“Georg von Bocki keisrikirjad 1802.–1803. a.”* (lk 44–70; ilmub esmakordselt) ja *“Mõnda mõistatusliku inimese elukäigust”* (lk 71–94; varem ilmunud). Viimane kannab muidugi alapealkirja *“Lisandusi Timotheus Eberhard von Bocki tundmiseks”* ning on peategelase isiku kaudu otseselt seotud Jaan Krossi bestselleriga “Keisri hull”. Salupere tsiteerib mõlemas nimetatud artiklis rohkesti seni avaldamata ja vist ka kasutamata allikaid. Ta täiendab Georg v. Bocki looga tõhusalt meie teadmisi mõisahärra ja talupoja vahelkordadest ning esimese suhteid keisrivõimuga. “Hullule” Bockile pühendatud kirjutises aga korregeerib delikaatselt Jaan Krossi romaani, jättes enesetmõistetavalt kirjanikule tema kunstivabaduse. Salupere püstitab siin hulgaliselt hüpoteese erinevate inimeste, nende gruppide ja ühiskondlike liikumiste vaheliste seoste kohta. Nõustudes sellega, et T. v. Bock pidi teadma juba 1816. aastal kujunenud ja hiljem dekabristide mässuni viinud salaühingu(te) olemasolust (aga kes siis ei teadnud, ka tsaar teadis!), kuid tema ideede ja P. Pesteli programmiliste vaadete sarnasusest ei tohiks teha kaugeleulatuvaid järeldusi. Seda võiks julgeda oletada

ehk võrreldes Pesteli varaste, veel mitte konkreetset formuleeritud mõtetega, kuid üsna kindlasti poleks üks Balti aadlik alla kirjutanud Pesteli "Vene õigusele", programmile, millelähedane viidi ellu Nõukogude Liidus. Muide, ka enamik dekabraste ei toetanud Pesteli ideid täies mahus ja vaevalt nad üldse tundsidki tema programmi peensusteni.

Vahel näib, et M. Salupere on oma kangelaste romantismiga kaasa läinud ja otsib-ootab midagi enam. Nii kangesti tahaks ta uskuda, et raamatus reprodutseeritud Vene ohvitseride, 1812. aasta Vene-Prantsuse sõjast osavõtnute kolmikportreel on kujutatud vennaksed Bockid, sest "ka mündrid paistavad sobivat". Kahjuks ei sobi Bockidega ka aumärgid, mis neid toredaid mehi ehivad. Nii jäägu sellel pildil kujutatute identifitseerimine siiski vene ajaloolaste ülesandeks.

Balti provintside ning siin kehtinud erikorra ja Vene keskviimu vahetõrki vaagitakse artiklites "*Hinrich Baeri matsikompleks ja Roseni deklaratsioon*" (lk 34–43) ja "*Kahe baltisakslasest kõrge riigiametniku hoiakud Samarini-Schirreni poleemikas*" (lk 95–105), mis mõlemad ka varem ilmunud. Paraku ei veena Salupere siinkirjutajat H. Baeri nn matsikompleksis, tõestus hajub mõisahärrade ja talupoegade vaheliste kohtuprotsesside rägasse; tavalugejale jääb siiski ka arusaamatuks, miks üldse nn Roseni deklaratsiooni üle nii palju vaieldakse. Ainult Balti erikorra ja siinse kohtukorralduse vilunud tundja võib artiklist välja lugeda probleemiasetuse ja autori põhimõttelised seisukohad. Samarini-Schirreni poleemikale pühendatud artikkel on seevastu palju põhjalikum, viimistletum, tasakaalustatum ja seega ka lihtsale asjahuvilisele täiesti arusaadav.

Eestluse ärkamine

Saluperel on koguteose teine, poolest tosinast varem ilmunud artiklist koosnev tsükkel pealkirjastatud väga täpselt sisule vastavalt – "*Eestluse ärkamisest ärkamisajani*". Leiame siit mõndagi põnevat, märksõnadeks igale eestlasele kallid Koidula ja Peterson, Palamuse ja laulupeod. Tõepoolest on meeldiv tõdeda, et kusagil XVIII sajandi keskel jooksevad kokku Lydia Koidula ja A. H. Tammsaare esivanemad. Kirjanduskriitik Janika Kronberg märgib Salupere raamatut retsenseerides, et see seik kinnitab taas kord "Jakob Hurda imperatiivi eestlaste väiksearvulisuse ja vaimusuuruse seosest ja viitab meie kultuurikoe tihedale läbipõimumisele" (Eesti Päevaleht 1999, 18. III). Salupere on aga korrektne ega omista seda avastust iseendale, vaid tänab ääremärkuses kodu-uurija (?) A. Tulpi, kes on välja

selgitanud üle 900 Jannsenite-Jensenite järeltulija, kuid pole oma avastusi, nagu meile tundub, avaldanud.

Kahjuks pole M. Salupere nii korrektne olnud artikli "*Meie esimene matsileht, esimene kutseõppeasutus ning nende asutaja pastor J. Ph. von Roth*" (lk 129–152; varem kahes variandis ilmunud) ettevalmistamisel. Kuigi tema raamat ja dr Tõnu Tannbergi uurimus-publikatsioon "Tarto maa rahva Näddali-Leht" (mille koostamisest allikate tõlkijana ka M. Salupere osa võttis) ilmusid peaaegu ühel ajal, oluaks artiklis kohane pisut peatuda kahe autori vahelisel varasemal poleemikal. Iseäranis *fair* oleks olnud oma varasemaid ekslikke seisukohti tunnustada. Pärast kõike varemilmunud (*à propos* – ühelegi dr Tannbergi kirjutisele Salupere ei pea vajalikuks viidata) on kohatu Tannbergi mõningaid väga veenvalt põhjendatud seisukohti kahtluse alla seada (lk 131 jj). Krahv Friedrich Wilhelm Buxhöwdeni sissetoomine talurahvalehe sulgemise keerdkäikudesse on kunstlik ja põhineb suuresti M. Salupere oletustel. Kuidagi sildikleppimisena mõjub ka krahvi tituleerimine "konservatiivsete vaadetega" meheks – loomulikult ei määratud Balti kindralkuberneriks mõnd kohaliku Radištševit või saamatut dekabristihakatist. Kes aga Buxhöwdeni tegevusega Baltimail, Poolas ja Soomes vähegi kursis on, teab, et see avara mõistusega silmapaistev riigimees ja väepealik väärrib oma ajas igati esiletõstmist. Ka eestlaste (M. Saluperel muidugi matside) seisukohast.

Teiseks dissonantsiks selles tsükklis on artikkel "*Ääremärkusi Kristjan Jaak Petersoni loole*" (lk 153–163), kus autoril ei jätku Maimu Bergi romaani "Seisab üksi mäe peal" jaoks seda elegantset sallivust, mida tõdesime Bocki käsitluses Jaan Krossi suhtes.

Kultuuride risttee

ehk Saluperel siis "*Ida-Lääne-suunaline kultuurivahetus ja -vahendus*" on siinkirjutaja arvates raamatu kõige nauditavamalt südamlikum osa (14 artiklit, neist üks ilmub esmakordselt). Siin, liueldes autorile hästi tuntud vene kirjanduse ja kultuuri ning nende balti sidemete lainetel, on Salupere lõpuks ka vaba sellest maitsetust "matsitamisest-saksatamisest". Ta on otsekui oma olluses. Selles tsükklis astuvad meie ette poeet Wilhelm Küchelbecker, kunstnik Mihhail Lebedev, professor Andrei Kaissarov, *rector magnificus* Gustav Ewers, kirjanik Faddei Bulgarin. Mõõda ei ole pääsetud Friedrich Schillerist ega Aleksandr Puškinist, käsitletud on Tartu kultuuriloo seiku sajandite

sügavuses ja raamatu lõpetab järelehüüd "20. sajandi suurimale tartlasele" professor Juri Lotmanile.

Koostöös oma tütre Lea Leppikuga valminud rektor Ewersi käsitusel on palju laiem tähendus, kui üksnes isikuline aspekt. See on suur tükk Tartu ülikooli, tollase kultuuri- ja haridusolustiku, aga ka Balti ja impeeriumi hariduspoliitika ajalugu. Paralleelid Nõukogude impeeriumi ajaga tikuvad vägisi meelde, kui loed Tartu ülikooli taasasutamise ja arenemise lugu. Muidugi ei saa kommunismiaegseid marionettrektoreid, mõni neist lausa harimatugi, võrrelda Ewersi-taolise isiksusega. Ega ka mitte Aleksandri-Nikolai Venemaad N Liiduga. Tartu ülikooli kasvandikuna olen aga selle artikli eest iseäranis tänulik.

Kindlasti vääriks veelgi suuremat tähelepanu kui pelk artikkel kogumikus Faddei Bulgarini uurimine. See vene aristokraatide (Puškin jt) ning kommunistlike kroonajaloolaste poolt ühtviisi sõimatud-põlatud mees, kes suure osa oma elust Tartu Karlova mõisas veetis, on tähelepanuväärne figuur vene kultuuriloo, kui silmapaistev publitsist-ajakirjanik, tubli kirjanik (rahvaliku kirjanduse teerajajaid) ja tore memuarist. Muide, lisaks ka vapper sõjamees ja talupoegadele hea peremees, kes igati nende olukorda kergendas. Kui keegi mõnitab teda salakaebuste pärast, siis võrrelgu neid näiteks Puškini laimavate pamflettidega ja otsustagu, kumb on jäledam. Salupere on astunud olulise sammu, mille käigus tema enda sõnusti "porikihi alt, millega teda on kogu aeg loobitud, on koorumas keerukas ja vastuoluline, tark ja põhimõtteliselt aus inimene, kelle panus vene kultuuri (ja kultuuritarbija) arengusse 19. sajandi esimesel poolel on vägagi märgatav" (lk 352).

Kogumikku lõpetav meenutus prof Juri Lotmanist on objektiivne ja südamluk, vähem teaduslik, ent äärmiselt inimlik ja soe. See on õpilase ja kolleegi tänu.

Kokkuvõttes tahaks öelda, et Malle Salupere artiklite kogu on põnev ja vajalik materjal ajaloolase, enamgi kultuuriloolase laual. Selles avaldatu on haaravalt kirjutatud, eri ajastute nähtusi ja isiksusi analüüsiv, sageli vastuoluline. Aga ükskõik kui palju vaieldavusi või suisa eksimusi me sellest toredast raamatust ka välja nuusiksime, on autor osanud end juba esimesel leheküljel elegantselt julgustada: "Keegi ei saa kunagi pretendeerida lõplikule tõele."

Rein Helme

DOKTORIVÄITEKIRI LUTERIUSU KIRIKU SAATUSAASTATEST EESTIS

Riho Altnurme, Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. (Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 5). Tartu Ülikooli Kirjastus 2000, 325 lk.

■ Oma mahukas uurimuses Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku (edaspidi EELK) kohta keskendub Riho Altnurme suhteliselt lühikesele, tema hinnangul terviklikule perioodile EELK ajaloos, loobudes oma esialgselt kavatsusest käsitleda kogu Stalini aega 1944–1953. Sellele perioodile oli eelnenud esimene Nõukogude okupatsioon aastatel 1940–1941, mis paistis silma eriti kirikuvaenuliku poliitikaga, ja kiriku suhtes võrdlemisi salliv Saksa okupatsioon. Sõjajärgsetel aastatel olid poliitilised raamtingimused EELK jaoks muutunud pisut soodsamaks. 1943. aastal oli Stalin, lääneliitlaste soovidele vastu tulles, muutnud järsult oma religioonipoliitikat ja sõlminud kompromissi vene õigeusu kirikuga. Nõukogude riigi mõnevõrra sallivam suhtumine laienes sellega ka teistele kirikutele, kuid EELK kui Eestis valitseval positsioonil oleva kiriku suhtes säilis siiski võimude tugev umbusk, mida tugevdas veel asjaolu, et paljud luteri pastoriid olid tervitanud Saksa vägesid kui vabastajaid ja innustanud eesti mehi võitlema sakslaste poolel idarindel.

Altnurme on oma väitekirjas toetunud mitmete arhiiviallikatele. Ta alustas oma uurimistööd Usuasjade voliniku arhiivifondi läbitöötamisega Riigiarhiivis, millele ta on leidnud lisa veel Usukulturasjade Nõukogu dokumentidest Vene Föderatsiooni Riigiarhiivist Moskvas. Veel on ta kasutanud julgeolekuorganite dokumente Riigiarhiivi Tõnismäe hoidlas (nagu nüüd endist Eesti Riigiarhiivi Filiaali vist nimetatakse) ja loomulikult ka EELK konsistooriumi arhiivi materjale. Viimased on paraku, nagu Altnurmel tuleb tõdeda, võrdlemisi kidakeelsed ning kirikuliikmete tegelike arvamuste kohta võib sageli palju informatiivsemaid andmeid leida julgeolekuagentide ettekannetest.

Mulle tegi eriti heameelt, et Altnurme on ulatuslikult ja ilma pidevate reservatsioonideta selle allika erilisele "kahtlusele" kasutanud Nõukogude julgeolekuorganite jälitustoimikuid, sest seni oli